

Βιβλιοστάσιον

Emmanouil Papamikroulis,
Il Sinodo Anticalvinista di Nicosia (1668),
διδακτορική διατριβή, Roma 2018

Ἡ ἐπιστημονική μελέτη τοῦ Ἐμμ. Παπαμικρούλη, ὑπὸ τὸν τίτλο: *Ἡ Ἀντικαλβινική Σύνοδος τῆς Λευκωσίας (1668) (Il Sinodo Anticalvinista di Nicosia, 1668)*, ὑποβλήθηκε, μετὰ τὶς λαμπρὲς μεταπτυχιακὲς σπουδὲς του, ὡς ἐναίσιμη διατριβὴ γιὰ τὴ λήψη τοῦ διδακτορικοῦ διπλώματος στὴ «Σχολὴ τοῦ Ἀνατολικοῦ Κανονικοῦ Δικαίου» τοῦ «Ἀνατολικοῦ Ποντιφικικοῦ Ἰνστιτούτου» τῆς Ρώμης (*Pontificio Istituto Orientale*), ἐγκρίθηκε δὲ ὁμοφώνως μὲ τὸν βαθμὸ «Ἄριστα» τόσο γιὰ τὴν ὑψηλὴ ποιότητα καὶ πληρότητα τῆς ἐπιστημονικῆς του ἱστορικοκανονικῆς ἔρευνας, ὅσο καὶ γιὰ τὴ συστηματικὴ ἀξιοποίηση τοῦ διασπαρτοῦ καὶ δυσεύρετου ἀρχεακοῦ καὶ πηγαίου ὕλικου γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῶν πρωτότυπων πορισμάτων τῆς πολὺ σημαντικῆς αὐτῆς μελέτης.

Ἡ ἰδιαίτερη σπουδαιότητα τῆς μελέτης ἀπορρέει σαφῶς ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τοῦ συγκεκριμένου θέματος στὶς ὀξύτατες θεολογικὲς καὶ ὁμολογιακὲς ἀντιπαραθέσεις τοῦ ΙΖ' αἰῶνα γιὰ τὴν ἀποδιδομένη στὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχην Κύριλλο Λούκαρι περίφημη *Καλβινικὴ Ὁμολογία Πίστεως*. Εἶναι λοιπὸν εὐνόητον ὅτι ἡ χρηστικὴ ἢ καὶ καταχρηστικὴ θεολογικὴ ἐρμηνεία

τῆς στὸν διεσπασμένο, μετὰ ἀπὸ τὴν προτεσταντικὴ Μεταρρύθμιση τοῦ 15' αἰῶνα, χριστιανικὸ κόσμον τῆς Δύσεως ἐνέπλεξε καὶ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία, ἢ ὅποια χρησιμοποιήθηκε τόσο ἀπὸ τοὺς καλβινιστὲς, ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς ρωμαιοκαθολικοὺς κυρίως ἰανсениστὲς θεολόγους εἴτε γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὴ δική τους ἐρμηνεία ἢ καὶ γιὰ νὰ ἀπορρίψουν τὴν ἐρμηνεία τῆς ἄλλης πλευρᾶς.

Οἱ ὁμολογιακὲς αὐτὲς θεολογικὲς ἀντιπαραθέσεις εἶχαν ὡς ἐπίκεντρο τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, μὲ εἰδικώτερη μάλιστα ἀναφορὰ στὸ κεφάλαιον τῆς Καλβινικῆς Ὁμολογίας γιὰ τὴ θεολογικὴ ἀπόρριψη ἢ ὑποστήριξη τῆς σχολαστικῆς θεολογίας περὶ τῆς «μετουσίωσης» (*transsubstantiatio*). Ὁ ὅρος ὅμως αὐτὸς εἶχε διχάσει καὶ τοὺς ὀρθόδοξους θεολόγους τῆς Ἀνατολῆς, ἀφοῦ πολλοὶ λατινόφιλοι ἢ λατινόφρονες ὀρθόδοξοι θεολόγοι ὑποστήριζαν ἀκρίτως τὴν ἀποδοχὴ τοῦ σχολαστικοῦ αὐτοῦ ὅρου, χωρὶς ὅμως τὴ σχολαστικὴ θεολογικὴ ἐρμηνεία του («τεχνολογία»), ὅπως συνάγεται καὶ ἀπὸ τὴ σχετικὴ θετικὴ ἀπόφαση τῆς Μεγάλης Συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1691). Στὸ πλαίσιον τῶν ὁμολογιακῶν αὐτῶν ἀντιπαραθέσεων ἐντάσσεται καὶ ἡ συγκεκριμένη πολύτιμη θεολογικὴ μελέτη γιὰ τὴν Ἀντικαλβινικὴ Σύνοδον τῆς Λευκωσίας, ἀφ' ἑνὸς γιὰτὶ εἶναι καρπὸς μιᾶς συστηματικῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας ὄχι μόνον τοῦ

ἐκδεδομένου πηγαίου υλικού, ἀλλὰ καὶ ἀνέκδοτων ἢ ἀδημοσίευτων σχετικῶν κειμένων, ἀφ' ἑτέρου δὲ γιατί προσφέρει σημαντικὲς προτάσεις γιὰ τὴν ἄρση συγκρίσεων ἢ ἐλλείψεων στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Ὁ συγγραφέας τῆς δύσκολης καὶ πολυπλοκῆς αὐτῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας ἔκρινε ἀναγκαῖα τὴν ὀρθὴ καὶ ἀντικειμενικὴ ἀξιολόγηση ὄχι μόνο τῆς συγκλήσεως τῆς πολὺ σημαντικῆς Συνόδου τῆς Λευκωσίας (1668) γιὰ τὸ ὀξύτατο ζήτημα τῆς καλβινικῆς Ὁμολογίας πίστεως, ἢ ὁποῖα ἀποδιδόταν σὲ ἕναν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχῃ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἢ καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συνεπειῶν, οἱ ὁποῖες προέκυπταν ἀπὸ τὶς θεολογικὲς διαμάχες μεταξὺ τῶν ὑποστηρικτῶν καὶ τῶν πολεμίων τῆς καλβινικῆς αὐτῆς Ὁμολογίας πίστεως. Προφανῶς, ὁ συγγραφέας τῆς μελέτης αὐτῆς ἐργάσθηκε μὲ ἀκαταπόνητο ζῆλο καὶ μὲ ἄρτια ἐπιστημονικὴ ὠριμότητα γιὰ τὴ συλλογὴ, τὴν ταξινόμηση, τὴν ἀξιολόγηση καὶ τὴν ἀξιοποίηση τοῦ διάσπαρτου καὶ δυσεύρετου ἀρχεῖου, πηγαίου καὶ βιβλιογραφικοῦ υλικού, τὸ ὁποῖο ἦταν ἀναγκαῖο ὄχι μόνο γιὰ τὴν ποιοτικὴ ἀριότητα τῆς ἐπιστημονικῆς ταυτότητάς τῆς μελέτης, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν πληρέστερη σύνθεση καὶ ἀνάπτυξη τῶν πολλῶν πτυχῶν τῆς πολυδιάστατης προοπτικῆς τοῦ συγκεκριμένου θέματος.

ὑπὸ τὸ πνεῦμα αὐτὸ ἐπελέγη ἡ κατανομὴ καὶ ἡ ὀργάνωση τῆς ὕλης τῆς μελέτης σὲ δύο μέρη. Ἔτσι, τὸ μὲν Α' Μέρος ἀναφέρεται σὲ μία γενικὴ καὶ περιεκτικὴ παρουσίαση σὲ δύο Κεφάλαια ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς θέσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου στὴν Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία καὶ τῆς προβληματικῆς σχέσεώς της μὲ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως μέχρι

τῆ σύγκληση τῆς ἀντικαλβινικῆς Συνόδου τῆς Λευκωσίας (1571-1668), ἀφ' ἑτέρου δὲ τῶν ἀντικαλβινικῶν Συνόδων τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1638, 1642, 1672 καὶ 1691), ὅπως ἐπίσης καὶ τῶν σχετικῶν Συνόδων Ἰασίου (1642) καὶ Ἱεροσολύμων (1672), οἱ ὁποῖες ἐνέκριναν ἀντιστοίχως τὶς Ὁρθόδοξες Ὁμολογίες πίστεως τοῦ Μητροπολίτη Κιέβου Πέτρου Μογίλα καὶ τοῦ Πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων Δοσιθέου.

Συνεπῶς, τὸ Β' Μέρος, τὸ ὁποῖο ἐκτείνεται σὲ τέσσαρα Κεφάλαια, ἐπικεντρώνεται, στὰ δύο πρῶτα Κεφάλαια, μὲ συστηματικὸ τρόπο καὶ μὲ ὑψηλὸ αἶσθημα ἐπιστημονικῆς εὐθύνης, τόσο στὴν ἀντικαλβινικὴ Σύνοδο τῆς Λευκωσίας (1668), ὅσο καὶ στὸ ὑπ' αὐτῆς ἐπιτελεσθὲν ἔργο. Ἔτσι, τὰ δύο πρῶτα Κεφάλαια ἀναφέρονται στὴν πρωτότυπη ἀξιοποίηση τοῦ πηγαίου ἀρχεῖου καὶ βιβλιογραφικοῦ υλικού τόσο γιὰ τοὺς λόγους τῆς συγκλήσεως καὶ τὴν κανονικὴ συγκρότηση, ὅσο καὶ γιὰ τὸν τρόπο λειτουργίας καὶ τὴ διαδικασία λήψεως τῶν ἀποφάσεων αὐτῆς. Βεβαίως, ἰδιαίτερη ἔμφαση ἀποδόθηκε στὴν ἐπιστημονικὴ ἀξιοποίηση τοῦ σχετικοῦ μὲ τὸ θέμα ἀρχεῖου καὶ βιβλιογραφικοῦ υλικού. Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ ἦταν ἀναγκαῖο γιὰ τὴ θεολογικὴ ὑποστήριξη τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων, ὄχι μόνον ἀπὸ τὶς θεολογικὲς ἔριδες τῶν Ἰανσενιστῶν καὶ τῶν Καλβινιστῶν τῆς Δύσεως γιὰ τὴ Θεία Εὐχαριστία, μὲ τὴν ἀντιπαράθεση μάλιστα τῆς σημαντικῆς γιὰ τὸ ζήτημα συλλογῆς τεκμηρίων καὶ μαρτυριῶν ἀπὸ τὰ ἔργα ἐγκρίτων Πατέρων τῆς Ἀνατολῆς (*Perpetuité...*), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν καθοριστικὴ συμβολὴ τοῦ διαπρεποῦς κληρικοῦ καὶ θεολόγου Ἰλαρίωνα Κιγάλα στὴν προετοιμασία, τὴ σύγκληση, τὴ λειτουργία καὶ τὴ σύνταξη τῶν ἀποφάσεων τῆς Συνόδου.

Ὑπὸ τὴν προοπτικὴν λοιπὸν αὐτῆ, τὰ δύο τελευταῖα Κεφάλαια ἐπικεντρώνονται σὲ μία συστηματικὴ καὶ σαφῶς πρωτότυπη κριτικὴ καὶ συγκριτικὴ θεολογικὴ προσέγγιση τῶν ἀποφάσεων τῆς Συνόδου τῆς Λευκωσίας (1668) μὲ τις ἀντίστοιχες καταδικαστικὰς ἀποφάσεις γιὰ τὴν ἀποδιδόμενὴν στὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην Κύριλλο Λούκαρι καλβινικῆς Ὁμολογίας Πίστεως, ἥτοι ὄχι μόνον τῶν τεσσάρων Μεγάλων Συνόδων τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1638, 1642, 1672, 1691), ἀλλὰ καὶ τῶν σχετικῶν Συνόδων τοῦ Ἰασίου (1642) καὶ Ἱεροσολύμων (1672). Ἡ ἀναφορὰ στὶς συνόδους τοῦ Ἰασίου καὶ τῶν Ἱεροσολύμων ἦταν ἀναγκαία, ἀφ' ἑνὸς μὲν γιὰτὶ ἐπικύρωσαν τὴν ὀρθοδοξίαν τῆς πίστεως τῶν ὀρθοδόξων Ὁμολογιῶν Πίστεως τοῦ Μητροπολίτη Κιέβου Πέτρου Μογίλα, καὶ τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου, ἀφ' ἑτέρου δὲ γιὰτὶ ἐπηρέασαν καθοριστικὰ τὴ μεταγενέστερη ὀρθόδοξη θεολογία γιὰ τις σχέσεις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας μὲ τοὺς ἑτεροδόξους χριστιανοὺς.

Συνεπῶς, στὸ τρίτο Κεφάλαιο ἀξιολογήθηκαν κριτικῶς καὶ συγκριτικῶς οἱ ἀποφάσεις τῆς Συνόδου τῆς Λευκωσίας τόσο πρὸς τις ἀντίστοιχες ἀποφάσεις τῶν προαναφερθεισῶν Μεγάλων Συνόδων, ὅσο καὶ πρὸς τις σχετικὰς θεολογικὰς προτάσεις τῶν δύο ἐτερόκεντρων Ὁμολογιῶν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως γιὰ τὸ μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ἡ συγκριτικὴ καὶ πρωτότυπη αὐτῆ ἀξιολόγησις τῶν συγκλινουσῶν καὶ ἀποκλινουσῶν θεολογικῶν προτάσεων τους ἀναπτύχθηκε μὲ γνώμονα τὸ ἐπτάρηθμο τῶν ἱερῶν Μυστηρίων, τὰ ἐπτὰ ἄρθρα τῶν σημαντικῶν θεολογικῶν ἀποφάσεων τῆς Συνόδου τῆς Λευκωσίας, ἥτοι: α) τὸν τελετουργὸν τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας, τοῦ χρόνου καὶ τοῦ

τρόπου καθαγιασμοῦ τῶν τιμίων δώρων (ἐκφώνησις τῶν κυριακῶν λόγων ἢ ἐπίκλησις τοῦ ἁγίου Πνεύματος, μεταβολὴ ἢ μετουσίωσις), β) τὴν ἔννοια τῆς Ἀρχιερωσύνης, πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τῆς Συνόδου τῆς Λευκωσίας, γ) τὸ μυστήριον τοῦ Χρίσματος, πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τῆς Συνόδου τῆς Λευκωσίας, δ) τὴ Νηστεία, στὶς Συνόδους καὶ στὶς Ὁμολογίας Πίστεως, ε) τὸν Μοναχισμό, στὶς Συνόδους καὶ στὶς Ὁμολογίας Πίστεως, ς) τὴν προσκύνησιν τῶν ἁγίων, στὶς Συνόδους καὶ στὶς Ὁμολογίας Πίστεως, πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τῆς Συνόδου τῆς Λευκωσίας, καὶ ζ) τὰ Μνημόσυνα τῶν κεκοιμημένων, στὶς Συνόδους καὶ στὶς Ὁμολογίας Πίστεως, πρὶν καὶ μετὰ τῆς Συνόδου τῆς Λευκωσίας.

Εἶναι λοιπὸν προφανὴς ἡ ἰδιαίτερη σπουδαιότητα τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ γιὰ τὴν πρωτότυπη καὶ σημαντικὴ ἐπιστημονικὴ συμβολὴ τῆς μελέτης στὰ πολὺπλοκα θεολογικὰ ζητήματα τῶν ἐπτὰ βασικῶν θεολογικῶν ἀποφάσεων τῆς ἀντικαλβινικῆς Συνόδου τῆς Λευκωσίας. Οἱ ἀποφάσεις αὐτὲς ἀναφέρονται σὲ σημαντικὰ θέματα τῶν ὀξυτάτων ἀντιπαραθέσεων κυρίως μεταξὺ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς καὶ τῆς προτεσταντικῆς θεολογίας στὴ Δύση, οἱ ὁποῖες ὅμως ἐπηρέαζαν καὶ τις σχέσεις τους μὲ τὴν ὀρθόδοξη θεολογικὴ καὶ λειτουργικὴ παράδοση στοὺς ἐμπερίστατους ὀρθοδόξους λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς (Οὐνία, Μισσιοναρισμός). Ἄλλωστε, οἱ συνέπειες αὐτὲς ἦσαν ἀναπόφευκτες, ἀφοῦ προὔπηρχε ἤδη μία ἔντονη ἀντιπαραθέσις μεταξὺ τῆς ὀρθοδόξου πατερικῆς παραδόσεως καὶ τῆς σχολαστικῆς θεολογίας τῆς Δύσεως, γι' αὐτὸ οἱ ἀποφάσεις τῆς Συνόδου τῆς Λευκωσίας ἀξιολογήθηκαν μὲ διαφοροτικὸν τρόπον στὶς θεολογικὰς ἀντιπαραθέσεις τόσο τῆς Ἀνατολῆς, ὅσο καὶ τῆς Δύσεως.

Ἐπομένως, σὸ τέταρτο Κεφάλαιο προβάλλεται συστηματικῶς καὶ ἀξιολογεῖται μὲ πρωτότυπο τρόπο ἢ ἐντυπωσιακὴ ἀπήχηση τῶν θεολογικῶν ἀποφάσεων τῆς Συνόδου τῆς Λευκωσίας ὄχι μόνον στὴν Ὁρθόδοξη Ἀνατολή, μὲ τὴ θετικὴ ὑποδοχὴ τους ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ἀλλὰ καὶ στὴ Δύση, μὲ τὶς δξύτερες θεολογικὲς ἀντιπαραθέσεις μεταξὺ τῶν ἰανσενιστῶν καὶ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων. Οἱ ἰανσενιστὲς θεολόγοι συνέλεξαν ἑκατὸ περίπου σχετικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ συγγράμματα τῶν ἐγκρίτων Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας τῶν πρώτων αἰῶνων γιὰ τὴ Θεία Εὐχαριστία (*Perpetuité...*). Τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ κρίθηκαν ἀναγκαῖα γιὰ νὰ ἀντικρούσουν ὄχι μόνον τὴν ἀποδιδόμενη στὸν Κύριλλο Λούκαρι *καλβινικὴ Ὁμολογία πίστεως*, ἀλλὰ καὶ τὴν πολεμικὴ τῶν *καλβινιστῶν* (*Jean Claude* κ.ἄ.) ἐναντίον τῶν καταδικαστικῶν ἀποφάσεων τῶν Μεγάλων Συνόδων τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Συνόδου τῆς Λευκωσίας. Οἱ ἀντιπαραθέσεις ὅμως αὐτὲς δξύνθηκαν στὴν ἀναξιοποίητη περίφημη *θεολογικὴ ἐπιστολογραφία* γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ μεταξὺ τοῦ ἰανσενιστῆ θεολόγου *A. Arnauld* καὶ τοῦ *καλβινιστῆ J. Claude*, στὴν ὁποία χρησιμοποιήθηκαν καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς, μὲ χρηστικὸ ἢ καὶ καταχρηστικὸ τρόπο, ὄχι μόνον ἡ πατερικὴ συλλογὴ τῶν ἰανσενιστῶν, ἀλλὰ καὶ οἱ σημαντικὲς θεολογικὲς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου τῆς Λευκωσίας.

Στὰ *Συμπεράσματα* λοιπὸν τῆς σημαντικῆς αὐτῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης προβάλλονται μὲ συστηματικὸ καὶ περιεκτικὸ τρόπο ὡς κυριώτερες πτυχὲς τῆς ἐρευνητικῆς αὐτῆς προσπάθειας τὰ ἑξῆς: α) ὁ λόγος, ὁ χρόνος καὶ ὁ τρόπος συγκλήσεως, συγκροτήσεως καὶ λει-

τουργίας τῆς Συνόδου τῆς Λευκωσίας, β) ἡ καθοριστικὴ συμβολὴ τοῦ περίφημου Κυπρίου θεολόγου Ἰλαρίωνα Κιγάλα στὴν ὅλη λειτουργία τῆς Συνόδου καὶ στὴ διατύπωση τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων, γ) ἡ ὀρθὴ ἀξιοποίηση τοῦ ἐκδεδομένου ἢ ἀνεκδότου πηγαίου καὶ ἀρχειακοῦ ὕλικου, ὅπως ἐπίσης καὶ τῆς ἰσχυρῆς εἰδικῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας γιὰ τὴ Σύνοδο τῆς Λευκωσίας, δ) ἡ παρουσίαση τῶν πρωτότυπων πορισμάτων, διευκρινίσεων καὶ διορθώσεων τῶν ἀσαφῶν ἢ ἐσφαλμένων κρίσεων γιὰ τὶς θεολογικὲς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου τῆς Λευκωσίας, ε) ἡ κριτικὴ ἀξιολόγηση τοῦ ἀνεκδότου ἢ δυσεύρετου ἀρχειακοῦ ὕλικου τόσο γιὰ τὶς θεολογικὲς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου, ὅσο καὶ γιὰ τὶς θεολογικὲς ἔριδες τῆς Δύσεως, ς) ἡ σχέση τοῦ «*διδασκαλικοῦ ὀφεικίου*» τοῦ Ἰλαρίωνα Κιγάλα ὄχι μόνον μὲ τὴ διατύπωση τοῦ κειμένου τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν θετικὸ τρόπο ὑποδοχῆς τους ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο κ.ἄ.

Στο πλαίσιο λοιπὸν αὐτὸ, οἱ πολλὲς ἄλλες ἱστορικὲς, θεολογικὲς, ἐκκλησιαστικὲς, ἀρχειακὲς καὶ βιβλιογραφικὲς συμπληρώσεις, διευκρινίσεις καὶ διορθώσεις στὴ συγκεκριμένη μελέτη ἀναδεικνύουν τὸν ἐρευνητικὸ ζῆλο, τὴν ὀλόθυμη ἐργατικότητα καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ ὠριμότητα τοῦ συγγραφέα τῆς πρωτότυπης αὐτῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας. Πράγματι, ἡ μελέτη αὐτὴ συμπληρώνει τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία σὲ ἕνα τόσο δύσκολο καὶ πολὺπλοκο ἱστορικὸ, θεολογικὸ, ἐκκλησιολογικὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα γιὰ ὅλες τὶς ὁμολογιακὲς θεολογικὲς παραδόσεις καὶ γιὰ τὶς λειτουργικὲς τάσεις ὅλων σχεδὸν τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ Ὁμολογιῶν.

Συνεπῶς, ὁ συγγραφέας τῆς μελέτης ἔπρεπε νὰ κινηθῆ στὴν ἐρευνά του

μὲ μεγάλη θεολογικὴ εὐαισθησία καὶ προσοχή, ἀφοῦ στίς ὁμολογιακὲς αὐτὲς παραδόσεις γιὰ τὸ συγκεκριμένο ζήτημα ὑπάρχουν πολλές, σοβαρὲς καὶ δυσδιάκριτες θεολογικὲς καὶ λειτουργικὲς ἀποκλίσεις. Ἄλλωστε, τὸ μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἔχει ὡς βασικὸ καὶ ἐσώτατο πυρῆνα τὴν προέκταση στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας τόσο τῆς Ἐνανθρωπήσεως τοῦ Χριστοῦ, ὅσο καὶ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου μὲ τοὺς ἀποστόλους, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκφράζει μὲ μυσταγωγικὸ τρόπο τὴ σχετικὴ πατερικὴ παράδοση γιὰ τὴν ἄρρηκτη σχέση τῆς ὁμολογουμένης πίστεως μὲ τὴ μυστηριακὴ ἐμπειρία τῶν πιστῶν. Βεβαίως, οἱ ὅποιοιδήποτε ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸν παραδεδομένο τελετουργικὸ τύπο τῆς θείας Λειτουργίας ἢ καὶ ἀπὸ τὴν καθιερωμένη θεολογικὴ ἐρμηνεία τῶν τελουμένων σὲ αὐτὴ δημιουργοῦσαν πάντοτε μείζονα θεολογικὰ ζητήματα, ὅπως καὶ τὸ συγκεκριμένο ζήτημα μελέτης.

Ὁ συγγραφέας λοιπὸν τῆς μελέτης ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ κινηθῆ μὲ μεγάλη προσοχὴ μεταξὺ τῶν σαφῶς διαφορετικῶν ὁμολογιακῶν προσεγγίσεων, τίς ὁποῖες ἀξιολόγησε μὲ κύριο μὲν γνώμονα τὴν πατερικὴ καὶ λειτουργικὴ παράδοση τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀφοῦ αὐτὴ εἶχε τεθεῖ στὸ ἐπίκεντρο ὅλων τῶν θεολογικῶν ἀντιπαραθέσεων τῶν ἰανσηνιστῶν καὶ τῶν καλβινιστῶν θεολόγων τῆς Δύσεως (*Perpetuité...*). Ὡστόσο, ἡ ἐπιστημονικὴ εὐαισθησία του δὲν τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ἀγνοήσῃ τὴν περιεκτικὴ, τυπολογικὴ καὶ ἀμφίσημη ὀρολογία ἢ ἐρμηνεία τῶν διαφορετικῶν θεολογικῶν προσεγγίσεων τῆς ἐποχῆς, ιδιαίτερα δὲ τοῦ ἀδόκιμου σχολαστικοῦ ὄρου «μετουσίωσις» (*trans-substantiatio*). Βεβαίως, ὁ ὅρος αὐτὸς ἦταν ἀνεκτὸς καὶ ἀπὸ ἐγκρίτους ὀρθοδόξους θεολόγους

τῆς ἐποχῆς, ἀλλ' ὅμως μόνον ὡς ὅρος, ἦτοι ὄχι καὶ μὲ τὴ σχολαστικὴ ἐρμηνεία του (Γεννάδιος Σχολάριος, Γεώργιος Κορέσιος, Μελέτιος Συρίγος, Δοσίθεος Ἱεροσολύμων κ.ἄ.), ἀφοῦ στὸν ὅρο αὐτὸν εἶχαν ἐπικεντρωθεῖ οἱ θεο-λογικὲς ἔριδες τόσο στὴν Ἀνατολή, ὅσο καὶ στὴ Δύση.

Συνεπῶς, μὲ τὴ συγκεκριμένη πολυτιμὴ γιὰ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία ἐπιστημονικὴ μελέτη καλύπτεται πλήρως ἡ ὀρθὴ ἀξιολόγησις τόσο τῶν εἰδικωτέρων λόγων τῆς συγκλήσεως τῆς Συνόδου τῆς Λευκωσίας, ὅσο καὶ ιδιαίτερης σημασίας τῶν σημαντικῶν θεολογικῶν ἀποφάσεων τῆς. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτῆ, ἡ ἀξιολογία αὐτῆ ἱστορικοκανονικὴ ἔρευνα εἶναι μία προφανῶς ἀναγκαία καὶ σαφῶς πρωτότυπη συμβολὴ στὴ σχετικὴ διεθνή βιβλιογραφία γιὰ τὸ πολύπτυχο αὐτὸ θεολογικὸ ζήτημα τῆς ἀποδιδομένης στὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχῃ Κύριλλο Λούκαρι καλβινικῆς Ὁμολογίας πίστεως, γι' αὐτὸ εἶναι ἀναγκαία ἡ δημοσίευσίς της καὶ στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα.

Βλάσιος Ἰω. Φειδᾶς
Ὁμότης. Καθηγητῆς Ε.Κ.Π.Α.

Ἰωάννη Παπαδόπουλου,
Χρόνος καὶ Κόσμος Μεθόριος
(Προλεγόμενα διαλεκτικῆς φυσικῶν
ἐπιστημῶν μὲ τὴ σύγχρονη θεολογία),
ἐκδ. Ἄφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2018

Τὸ αἶνιγμα τοῦ χρόνου ἀποτελεῖ μία σταθερὰ ποῦ ἀπασχολεῖ ἐπίμονα καὶ διαρκῶς τὴν ἀνθρώπινη σκέψη σὲ ὅλες τίς ἐκφάνσεις της. Ἡ ζωὴ, ἡ κίνησις, ἡ ἐναλλαγὴ, φαινόμενα καθημερινὰ καὶ καθοριστικά, ἐπιτάσσουν στὴν ἀνθρώπινη διάνοια προβληματισμοὺς γιὰ

τή φύση αὐτοῦ τοῦ μυστηριώδους ρευστοῦ ποῦ κυκλώνει τὸν ἀνθρώπινο βίῳ ἀπὸ κάθε πλευρά. Φιλοσοφικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς θεωρίες προτείνουν τὶς δικές τους διεξόδους, ἐνῶ οὔτε ἡ θεολογικὴ ἐνασχόληση ἔμεινε ἀμέτοχη μὲ τὸν μυστηριώδη αὐτὸν «σύντροφο» τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς.

Ὁ κ. Ἰω. Παπαδόπουλος στὸ πόνημά του ἐπιχειρεῖ ἕνα εἶδος «χρονικοῦ τῶν χρονικῶν γιὰ τὸν χρόνο». Ἀναζητᾷ στὴν παράδοση τοῦ ἀνθρώπινου προβληματισμοῦ τὶς καθοριστικὲς ἐκεῖνες στιγμὲς μὲ τὶς ὁποῖες ἀνοίχθηκαν τομὲς στὴ διερεῦνηση τῆς διάστασης τοῦ χρόνου. Ἀπὸ τὴ συμβολὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων μέχρι τὶς ρηξικέλευθες νεωτερικὲς ἀντιλήψεις, τὸ ἔργο του περιδιαβαίνει στὰ ἐγχειρήματα ἀποκρυπτογράφησης τοῦ χρόνου ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο μυαλό. Σὲ μία ξεχωριστὴ στάση ποῦ ἀφιερώνει στὴν περίπτωση τοῦ διαπρεποῦς Ρωσοβέλγου ἐπιστήμονα Ilya Prigogine (1917-2003), ἀναδεικνύει πτυχὲς ποῦ ἐλάχιστα προσέχθηκαν στὰ καθ' ἡμᾶς σχετικὰ μὲ τὴ σημασία τοῦ χρόνου στὸν κόσμον μας.

Τονίζει, ἐπὶ παραδείγματι, τὴ στενὴ συνάφεια μεταξὺ χρόνου καὶ πραγματικότητας, ἀλλὰ καὶ τὴ σημασία τῆς πιθανότητας ὡς κεντρικοῦ γεγονότος γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς κατανόησής μας γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ χρόνου. Ἀναδεικνύει ἀκόμη καὶ τὴν ἐργαλειακὴ διαχείριση τοῦ λεγόμενου «βέλους τοῦ χρόνου» ὡς κεντρικῆς ἔννοιας γιὰ τὴν πραγμάτευση τῶν σχετικῶν μὲ τὸν χρόνο ζητημάτων. Μὲ αὐτὸ λ.χ., καὶ μακρὰν τῆς θέσης ἰσορροπίας (μιᾶς ἐξ ἴσου θεμελιώδους γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Prigogine ἔννοιας), ἡ ὕλη ἀρχίζει νὰ «βλέπει» τὰ πράγματα, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ πραγματικότητα οἰκοδομεῖται μὲ διαδικασίες ποῦ δὲν εἶναι ἀναστρέψιμες καὶ δὲν βρίσκονται

σὲ ἰσορροπία. Παράλληλα, ὁ συγγραφέας συνδέει εὐστοχα τὴν προβληματικὴ τοῦ θέματος μὲ συναφεῖς φιλοσοφικὲς θεωρήσεις, ὅπως αὐτὴ τοῦ M. Heidegger, κατὰ τὴν ὁποία τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸν χρόνο ἀποκτᾷ μία προσωποκεντρικὴ διάσταση, ἡ ὁποία ἐξαιρεῖ μαζὶ καὶ τὸν ρόλο τῆς ἀμφιβολίας. Σὲ γενικὲς γραμμὲς, τὰ ἐπιμέρους θέματα ποῦ τίγονται περιστασιακὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα, ὅπως τὸ δίπολο βεβαιότητας-ἀμφιβολίας, ὁ ρόλος τῶν ἐξιδανικεύσεων στὴν ἐπιστήμη, ἢ ἡ σημασία τῶν κοινωνικῶν παραμέτρων στὴν ἐπιστημονικὴ ἐξέλιξη.

Τὸ σημεῖο βέβαια ποῦ ἐγείρει τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον στὸ κείμενο εἶναι τὸ ἐγχείρημα τοῦ διαλόγου τῆς θεολογίας μὲ τὶς θετικὲς ἐπιστήμες στὸ πεδίο τοῦ περὶ χρόνου ἐρωτήματος. Μὲ δεοντολογικὴ ἀκεραιότητα παρουσιάζει τὶς ἐκατέρωθεν ἀπόψεις καὶ μὲ περισσὸ θάρρος σημειώνει τὰ σημεῖα στὰ ὁποῖα προκύπτει διαφορετικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ φύση τοῦ χρόνου. Αὐτὴ ἡ διάσταση εἶναι ἀναπόφευκτη στὴ συνολικὴ θέαση ποῦ ἐντάσσεται ὁ συνολικὸς ὁ κόσμος (ἂν εἶναι δηλαδὴ ἔγχρονο δημιούργημα ἢ ἀντίστοιχα αἰώνια ὄντοτητα), ἢ κατάθεσή της ὡστόσο εἶναι ἀπαραίτητη, ἐφ' ὅσον θεωροῦμε ὅτι ἡ Θεολογία ἔρχεται ἀπὸ τὰ πράγματα νὰ συναντηθεῖ μὲ τὶς σύγχρονες θετικὲς ἐπιστήμες καὶ νὰ διαλεχθεῖ μαζὶ τους. Ἐν προκειμένῳ λ.χ., ἡ ἀποφατικὴ προσέγγιση ποῦ προτείνει ἡ χριστιανικὴ προσέγγιση γιὰ τὸ μυστήριο τοῦ κόσμου (ἄρα καὶ τοῦ χρόνου) καὶ ἡ κορυφαία προοπτικὴ ποῦ ἡ ἴδια ἐπιφυλάσσει στὸ γεγονὸς τῆς ἐλευθερίας δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ καταφάσκει σὲ ἐκτιμήσεις, ὅπως αὐτὴ τοῦ I. Prigogine γιὰ τὴ δυναμικὴ τῆς δυνατότητας ποῦ ἐγκρῦπτεται στὴ ρίζα τῶν φυσικῶν διαδικασιῶν. Ἐπιπλέον, σὲ

έναν κόσμον ποὺ εἰσχωρεῖ στὴ θεοποίηση τοῦ αὐτοματισμοῦ καὶ τὸν ἄκρατο θαυμασμό στὴ μηχανοκρατικὴ λογικὴ, παρόμοιες συνδυαστικὲς ἀμφιβολίες μόνον εὐεργετικὲς μποροῦν νὰ ἀποβοῦν, ὡς ἐναλλακτικὲς ὑπὲρ μιᾶς ἀνθρωποκεντρικῆς λογικῆς.

Φρονοῦμε συνεπῶς ὅτι τὸ παρὸν βιβλίον τοῦ κ. Παπαδόπουλου ἔχει πολλὰ νὰ προσφέρει σὲ ἓναν καθ' ὅλα καρποφόρο διάλογο. Ἄν μᾶς ἐπιτρέπεται δὲ μία γνώμη περαιτέρω, θὰ λέγαμε ὅτι ἡ μελέτη του ἀποτελεῖ μία ἐξαιρετικὴ βάση γιὰ μία εὐρύτερη θέαση τῶν προκλήσεων ποὺ θέτει ὁ χρόνος στὴ Φυσικὴ, τὴ Φιλοσοφία καὶ τὴ Θεολογία. Καὶ καθὼς ὁ ἴδιος φέρει τὴν ἀπαραίτητη ἀμφίπλευρη γνωσιοθεωρητικὴ σκευή, ὁ συγγραφέας θὰ μπορούσε στὸ μέλλον νὰ ἐπεκτείνει τὸ πεδίο θέασης ποὺ ἄνοιξε καὶ σὲ ἄλλους ὀρίζοντες. Τὸ ἀπαιτεῖ ἡ ἐποχὴ μας, νομίζουμε, ἀλλὰ τὸ ἐπιτάσσουν ἐπίσης καὶ τὰ ἴδια τὰ δεδομένα τῆς ἔρευνας.

Πέτρος Παναγιωτόπουλος
Ἐπίκ. Καθηγητῆς Α.Π.Θ.

Στ. Παπαλεξανδρόπουλου, *Βουδισμός. Ἡ ἰνδικὴ περίοδος*, ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 2015, 133 σσ.

Στις ἀρχὲς τοῦ νέου ἔτους, ὁμολογουμένως μὲ ἀρκετὴ καθυστέρηση, παρουσιάσθηκε στίς ἐκδόσεις Gutenberg ἀπὸ τὸν συγγραφέα του τὸ παρὸν βιβλίον. Ὁ *Βουδισμός* συνιστᾷ μία ιδιαίτερη κυκλοφορία. Οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς ιδιαιτερότητας εἶναι ἀρκετοὶ καὶ τοὺς θεωροῦμε ἐπαρκεῖς γιὰ νὰ παρουσιασθεῖ αὐτὸ μέσα ἀπὸ τὶς φιλόξενες στήλες τῆς *Θεολογίας*, ἔστω κι ἂν ἔχουν περάσει

τέσσερα ἔτη ἀπὸ τὴν πρώτη κυκλοφορία του. Ἐνας πρῶτος λόγος εἶναι γιὰ τὴν προσπάθει νὰ καλύψει ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ τεράστιο κενὸ ποὺ ὑπάρχει στὴν ἐγκύρια ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία, ὅσον ἀφορᾷ τὸν Βουδισμό. Στὸν Πρόλογό του (σσ. 9-12), ὁ συγγραφέας ὑπογραμμίζει τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ κενοῦ, τὴν ὁποία ἀποδίδει στὴν ἀπουσία εἰδικῶν ἐπιστημόνων γιὰ τὴν ἐκπόνηση σχετικῶν μελετῶν. Ὁ ἴδιος, ὡς αἴτιον γι' αὐτὴ τὴν ἔλλειψη εἰδικευμένων ἐρευνητῶν, ἀναγνωρίζει –ὁμολογουμένως μὲ πικρία– τὴν ἀδιαφορία τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων καὶ τῶν πανεπιστημιακῶν ἰδρυμάτων (μὲ ἐξαιρέση τὶς θεολογικὲς σχολές) γιὰ τὸ θρησκευτικὸ φαινόμενο, σὲ ἀντίθεση μὲ ὅσα ἰσχύουν στὸν δυτικὸ ἐπιστημονικὸ κόσμον (Τμήματα Ἰνδολογίας, Ἰαπωνολογίας κ.λπ.) ἐδῶ καὶ πολλὲς δεκαετίες.

Ὁ Παπαλεξανδρόπουλος ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἑλληνικὴ βουδιστικὴ βιβλιογραφία συνίσταται κυρίως σὲ μεταφράσεις ἔργων ἱεραποστολικῆς χαρακτῆρα, τὰ ὁποία ἔχουν μεταφέρει καὶ στὴ χώρα μας, ὅπως καὶ σὲ ὅλο τὸν δυτικὸν κόσμον, τὴν ἐσφαλμένη ἐντύπωση ὅτι ὁ Βουδισμὸς ταυτίζεται μὲ τὶς ἀντιλήψεις ποὺ αὐτὰ ἐκπροσωποῦν (π.χ. θιβετανικὸς Βουδισμὸς, Ζέν). Ἐδῶ ὁ συγγραφέας μεταβαίνει ἀναγκαστικὰ στὸ ἄλλο ἐρευνητικὸ πεδίο μὲ τὸ ὁποῖο ἔχει ἐκτενῶς ἀσχοληθεῖ, ἐκτὸς τοῦ ἰαπωνικοῦ Βουδισμοῦ καὶ τῆς παραδοσιακῆς ἰαπωνικῆς θρησκείας (Σίντο), δηλαδὴ στὰ λεγόμενα Νέα Θρησκευτικὰ Ρεύματα. Μνημονεύει ἀκροθιγῶς τὰ αἴτια ποὺ ὀδήγησαν στὴν ἔξοδο αὐτῶν τῶν βουδιστικῶν παραδόσεων ἀπὸ τοὺς τόπους ποὺ ἀνεπτύχθησαν, τὴν ἀπήχησή τους στὸν δυτικὸν κόσμον καὶ τὶς νέες μορφὲς ποὺ ἔλαβαν, προκειμένου νὰ γίνεῖ περισσότερο κατανοητὴ ἡ διδασκαλία τους σὲ ἓνα

νέο και άνεξοικείωτο κοινό. Άλλωστε, αυτό τὸ τελευταίολ χαρακτηριστικό τους αἰτιολογεί και τὴν ταξινόμησή τους ανάμεσα στὰ νεοθρησκευτικά κινήματα, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι, στὴν προσπάθεια μεταφορᾶς αὐτῶν τῶν παραδόσεων στὴ Δύση, δὲν μεταφέρθηκαν και δὲν μεταφράστηκαν ἀπλῶς τὰ κείμενα και οἱ θέσεις τους, ἀλλὰ «δυτικοποιήθηκαν» πολλές ἔννοιές τους ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς φορεῖς τους. Παρ' ὅτι δὲ γίνεται ἄμεση μνεία στὰ ἰδιαιτέρα χαρακτηριστικά τους, ἡ διασάφηση τῆς ταυτότητας, τῆς ποιότητας αὐτῶν τῶν παραδόσεων ἢ τῶν πολυάριθμων κατ' ἔξοχὴν δυτικῶν παραγῶγων τους και –κυρίως– τῆς αὐθεντικότητας τῶν τελευταίων, μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ ὡς ἓνα βαθμὸ τοῦλάχιστον γιὰ ὅσους ἔχουν ἔλθει σὲ ἐπαφή μὲ αὐτές, μὲ τὴν ἐπαφή μὲ τὸ παρὸν πόνημα, κάτι τὸ ὁποῖο θεωροῦμε ὅτι συνιστᾶ ἓναν ἀκόμη καλὸ λόγο γιὰ τὴν παρουσίασή του.

Οἱ ἀναφορὲς στὴ «δυτικοποίηση» τοῦ Βουδισμού περιέχονται τόσο στὸν πρόλογο, ὅσο και στὴν εἰσαγωγή (σ. 13-24) τοῦ βιβλίου. Στὴν τελευταία, εἶναι ἐνταγμένες στὴ σύντομη ἐξιστόρηση τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας γύρω ἀπὸ αὐτόν. Ὁ συγγραφέας περιγράφει τὶς ἀπαρχὲς καθὼς και τὶς κυριώτερες φάσεις και κατευθύνσεις τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιστήμης στὴν πρώτη ἐνότητα τῆς Εἰσαγωγῆς. Ἡ δεύτερη ἐνότητα ἀναφέρεται στὴν πολλαπλότητα και τὴν πολυεῖδεια τῶν βουδιστικῶν παραδόσεων, πὸ ἐκτείνονται σὲ ὅλη τὴν ἄσιατικὴ ἥπειρο, καθὼς και στοὺς ἄσιατικούς πληθυσμούς τῆς διασπορᾶς.

Τὰ δύο κύρια μέρη τοῦ βιβλίου τὰ ὁποῖα ἀκολουθοῦν ἀφοροῦν τοὺς δύο μεγάλους κλάδους τοῦ Βουδισμού. Τὸ πρῶτο μέρος, πὸ καταλαμβάνει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς μελέτης (σσ.

25-116), ἀφορᾶ τὸν κλάδο Τεραβάντα (ἢ ἀρχαῖο Βουδισμό). Πρόκειται γιὰ ἐκείνον τὸν κλάδο πὸ ἐπικρατεῖ στὴ Νοτιοανατολικὴ Ἀσία, καθὼς και σὲ περιοχὲς τῆς Ἰνδίας, τοῦ Βιετνάμ και τοῦ Μπαγκλαντές. Οἱ τέσσερις πρῶτες ἀπὸ τὶς δεκαῆξι συνολικά ἐνότητες αὐτοῦ τοῦ μέρους ἀφοροῦν διάφορα θέματα, ὅπως ἡ ἐπιστημονικὴ προβληματικὴ γιὰ τὴν ὀνομασία τοῦ Βουδισμού ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς ἐμφάνισής του ἕως τὴν ἀνάπτυξη τοῦ δευτέρου κλάδου του, τοῦ Μαχαγιάννα (Βόρεια και Ἀνατολικὴ Ἀσία).

Ἡ δεύτερη ἐνότητα ἀναφέρεται στὶς πηγὲς τοῦ ἀρχαίου Βουδισμού. Ἀφ' ἐνὸς μὲν περιλαμβάνει τὶς ἄμεσες πηγὲς, τὰ κείμενα δηλαδὴ πὸ παρουσιάζονται νὰ περιέχουν τὴ διδασκαλία τοῦ Βούδα, τοὺς λεγόμενους «Κανόνες» τῶν Σχολῶν στὶς ὁποῖες διασπάσθηκε ἀπὸ νωρὶς ὁ Βουδισμὸς· στὴν προκειμένη περίπτωση περιέχει κυρίως τὸν μόνο πὸ σώζεται ἀκέραιος, δηλαδὴ ἐκείνον τῆς Σχολῆς Τεραβάντα ἢ «Κανὸνα Πάλι». Ἀφ' ἐτέρου δὲ ἡ δεύτερη ἐνότητα περιλαμβάνει τὶς ἔμμεσες πηγὲς, δηλαδὴ τὰ ὑπομνήματα πὸ γράφτηκαν γι' αὐτὸν τὸν Κανόνα. Ἐπίσης, περιγράφεται συνοπτικά τὸ χρονικὸ τῆς διάδοσης τοῦ Βουδισμού στὴ βορειοανατολικὴ Ἀσία και τῆς διάσωσης τῶν πηγῶν του, λόγω τῆς καταστροφῆς τῶν βουδιστικῶν κέντρων τῆς βορειοδυτικῆς Ἰνδίας, δηλαδὴ τῆς γενέτειράς του, ἀπὸ τὶς ἰσλαμικὲς ἐπιδρομὲς.

Ἡ τρίτη ἐνότητα ἀφορᾶ τὴν κριτικὴ ἐξέταση τῆς ἀξιοπιστίας τοῦ «Κανὸνα Πάλι». Τὸ ἐρώτημα πὸ τίθεται ἀπὸ τὴν ἐπιστὴμὴ εἶναι κατὰ πόσον αὐτὸς μεταφέρει τὴν αὐθεντικὴ διδασκαλία τοῦ Βούδα και προσφέρει τὴ δυνατότητα ἀνασυγκρότησης, ἀφ' ἐνὸς μὲν αὐτῆς

τῆς διδασκαλίας καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς ἱστορικής ἐξέλιξης τοῦ Βουδισμού. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀπάντηση τοῦ ἐρωτήματος ἔχουν διαμορφωθεῖ δύο τάσεις: μία σὲ διάφορους βαθμοὺς ἀρνητικὴ καὶ μία ἐπίσης σὲ διάφορους βαθμοὺς θετικὴ. Ὁ συγγραφέας παραθέτει τὰ κυριώτερα ἐπιχειρήματα ἀμφοτέρων: γιὰ παράδειγμα, ὅσον ἀφορᾷ τὴν πρώτη τάση, ἀναφέρεται στὴν ἀμφιβαλλόμενη ἱστορικότητα τῆς πρώτης συνόδου τῶν μαθητῶν τοῦ Βούδα, στὴ διάρκεια τῆς ὁποίας ἔγινε κατὰ τὴν παράδοση ἡ σύνταξη τοῦ Κανόνα, στὴν προβληματικὴ χρονολόγησή του ἐφ' ὅσον ὁ κανόνας φαίνεται ὅτι δημιουργήθηκε σταδιακά, ὅτι πέρασε ἀπὸ πολλὰ μεταφράσεις κ.λπ., ἐνῶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἄλλη τάση, ἐπισημαίνεται ἡ δυνατότητα διασύνδεσης σημείων τοῦ Κανόνα μὲ γνωστῆς χρονολογίας Ἰνδουϊστικὸ ὕλικὸ κ.ἄ.

Ἡ ἀκόλουθη ἐνότητα ἀφορᾷ τὸ πρόσωπο τοῦ ἱστορικοῦ Βούδα (5ος-4ος π.Χ. αἰ.). Ὁ Παπαλεξανδρόπουλος ἐπισημαίνει τὴ δυσκολία νὰ συνταχθεῖ μία καθ' ὅλα ἱστορικὴ βιογραφία τοῦ Βούδα, ἐπειδὴ σὲ ὅλες τὶς βιογραφίες του, ὅπως αὐτὲς διατυπώνονται στὰ σχετικὰ κείμενα, τὸ μυθικὸ καὶ τὸ ἱστορικὸ στοιχεῖο εἶναι ἀξεδιάλυτα μεταξύ τους (π.χ. ἡ πολὺ γνωστὴ, πλὴν ὅμως μυθικὴ διήγηση γιὰ τὰ τρία παλάτια του, ἓνα γιὰ κάθε ἐποχὴ). Ἀπὸ τὶς κυριώτερες βουδιστικὲς παραδόσεις, ὁ συγγραφέας παρουσιάζει τὴν πλέον κοινὴ διήγηση γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Βούδα, μὲ ἔμφαση στὸ στάδιο τῆς «ἀφύπνισής» του, ἀναφέρεται στὶς διηγήσεις γιὰ τὶς προηγούμενες ζωές του, σχολιάζει (ἐτυμολογικά, ἱστορικά) τὰ ἐπίθετα καὶ τὰ προσωνύμιά του καὶ σκιαγραφεῖ τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πολιτισμοῦ μέσα στὸν ὁποῖον ἐμφανίσθηκε.

Ἡ πέμπτη ἐνότητα ἔχει ὡς θέμα τὴ διασάφηση τῆς διδασκαλίας ποὺ περιέχεται στὸν «Κανόνα Πάλι». Ὁ συγγραφέας ἀρχικὰ τονίζει τὴ δυσκολία ν' ἀνασυσταθεῖ ἡ ἀρχικὴ διδασκαλία τοῦ Βούδα. Ἡ αἰτία ἐντοπίζεται στὸ ὅτι, λόγω τῆς παρουσίας πολλῶν διδασκαλιῶν ὡς κεντρικῶν, δὲν μπορεῖ νὰ διακριθεῖ ἓνα κεντρικὸ δόγμα. Ὁ συγγραφέας ἐπισημαίνει τὰ παραπάνω, ὅχι μόνο γιὰ νὰ τονίσει τὸ ὑφιστάμενο πρόβλημα, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ περιγράψει ὅτι συνήθως ἰσχύει σὲ πολλὰ σύγχρονα εἰσαγωγικά στὸν Βουδισμό ἔργα, ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὰς ἀρχαῖες πραγματείες του. Ἐπιλέγεται δηλαδὴ μία ἀπὸ τὶς πολλὰς διδασκαλίες τοῦ Κανόνα καὶ παρουσιάζεται αὐτὴ ὡς ἡ κεντρικὴ, ἐνῶ παραγνωρίζονται ὅλες οἱ ἄλλες. Γι' αὐτὸ ὁ συγγραφέας, στὶς ἐπόμενες ἐνότητες, ἀφοῦ περιγράψει ἀναλυτικὰ κάποια βασικὰ στοιχεῖα, ὅπως ἡ βουδιστικὴ κοσμολογία καὶ οἱ ἔννοιες τῆς μετενσάρκωσης καὶ τοῦ κάρμα, παρουσιάζει κατόπιν τὶς διδασκαλίες ποὺ ἔχουν θεωρηθεῖ ὡς κεντρικὲς στὴ βουδιστικὴ παράδοση ἀλλὰ καὶ στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Ὡς κυριώτερες θεωρεῖ δύο, τὶς λεγόμενες δηλαδὴ «τέσσερις εὐγενικὲς ἀλήθειες» καὶ τὴν «ἐξαρτημένη παραγωγή».

Ἀρχικά, ὁ συγγραφέας περιγράφει τὶς «τέσσερις εὐγενικὲς ἀλήθειες», ποὺ θεωροῦνται ἀπὸ πολλοὺς ἐρευνητὲς ὡς ἡ κύρια διδασκαλία τοῦ Βουδισμού: δηλαδὴ τὴν ἀναγνώριση τοῦ πολύμορφου πόνου (ψυχικοῦ, σωματικοῦ κ.λπ.) ὡς τοῦ κύριου προβλήματος τῆς ὑπαρξης, τὴν αἰτία τοῦ πόνου, δηλαδὴ τὴν ἐπιθυμία, τὴ δυνατότητα ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὸν πόνο, δηλαδὴ τὴ «νιρβάνα», καὶ τέλος τὴν ὁδὸ γιὰ τὴν ἐπίτευξή της. Σὲ κάθε εὐγενικὴ ἀλήθεια παρουσιάζει τὶς διαφορὲς σημασίες μὲ τὶς ὁποῖες αὐτὴ

παρουσιάζεται σὲ διάφορα σημεία τοῦ Κανόνα. Π.χ. ἡ νιρβάνα ἔχει ἄλλοῦ τὴν ἔννοια μιᾶς παροδικῆς κατάστασης, ποὺ ἐπιτυγχάνεται μέσῳ τῆς διακοπῆς τῆς ἐπιθυμίας, τοῦ μίσους καὶ τῆς ἄγνοιας, ἄλλοῦ τὴν ἔννοια τῆς πλήρους διακοπῆς τῶν μετενσαρκώσεων, καὶ συνεπῶς καὶ τοῦ πόνου, καὶ ἄλλοῦ τὴν ἔννοια μιᾶς ὑπερβατικῆς πραγματικότητας.

Ὁ Παπαλεξανδρόπουλος ἀσχολεῖται ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἄλλη θεωρούμενη ὡς κεντρικὴ διδασκαλία τοῦ Βουδισμού, αὐτὴ τῆς «ἐξαρτημένης παραγωγῆς», ἀφιερώνοντας μία ξεχωριστὴ καὶ σχετικὰ ἐκτενῆ ἐνότητα. Στὸν «Κανόνα Πάλι», ἡ «ἐξαρτημένη παραγωγὴ» (ἡ παραγωγὴ δηλαδὴ τῶν μετενσαρκώσεων καὶ οἱ παράγοντες ἀπὸ τοὺς ὁποίους αὐτὴ ἐξαρτᾶται) περιγράφεται ὡς μία διαδοχὴ αἰτίων καὶ ἀποτελεσμάτων, ἡ ὁποία, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ γῆρας καὶ τὸν θάνατο ποὺ ἐκπροσωποῦν τὸν ἀνθρώπινο πόνο, ἀναζητᾷ τὴν αἰτία του, ποὺ βρίσκει ὅτι εἶναι ἡ ἐπαναγέννηση· ἀκολούθως τὴν αἰτία αὐτῆς, ποὺ εἶναι ἡ δημιουργία κάρμα, τὸ ὁποῖο παράγει τὶς ἐπαναγεννήσεις· κατόπιν τὴν αἰτία αὐτῆς, ποὺ εἶναι ἡ ἐπιθυμία κ.ο.κ., μέχρι νὰ ὀδηγηθεῖ στὴν πρώτη αἰτία αὐτῆς τῆς ἀλυσίδας, ποὺ συνήθως θεωρεῖται ἡ ἄγνοια τῆς ἀληθινῆς φύσεως τῶν πραγμάτων, δηλαδὴ τῆς «μὴ οὐσιαστικότητας». Ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ διδασκαλία συνίσταται στὴν περιγραφὴ τοῦ μηχανισμού τῆς διαιώνισης τοῦ πόνου μέσῳ τῶν μετενσαρκώσεων καὶ συνεπῶς καὶ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὴ μπορεῖ νὰ διακοπεῖ, ὁ συγγραφέας δέχεται αὐτὴν ὡς κεντρικὴ διδασκαλία τοῦ ἀρχαίου Βουδισμού. Γιὰ νὰ ἐνισχύσει αὐτὴν τὴ θέση, παρουσιάζει μία πρωτότυπη θεωρία, μὲ τὴν ὁποία ὑποστηρίζει ὅτι οἱ δύο πρῶτες ἀπὸ τὶς «τέσσερις εὐγενικὲς ἀλήθειες» (δηλαδὴ

ἡ ὑπαρξὴ τοῦ πόνου καὶ ἡ αἰτία τῆς) δὲν εἶναι παρὰ μία συνοπτικὴ ἐκδοχὴ τῆς «ἐξαρτημένης παραγωγῆς». Ὅμως, μὲ τὴν προσθήκη σ' αὐτὴ, τὴ συνοπτικὴ «ἐξαρτημένη παραγωγὴ», καὶ τῶν δύο ἄλλων ἀληθειῶν (δηλαδὴ τοῦ σκοποῦ, ποὺ εἶναι ἡ κατάπαυση τοῦ πόνου, καὶ τῆς ὁδοῦ ποὺ ὀδηγεῖ σ' αὐτόν), οἱ «τέσσερις εὐγενικὲς ἀλήθειες» φθάνουν νὰ «περιέχουν ὅλα τὰ βασικὰ σημεία τῆς βουδιστικῆς διδασκαλίας, δυνάμει τὸ σύνολό τῆς» (σ. 112). Ἔτσι γίνονται μία σύνοψη τῆς πλήρους διδασκαλίας τοῦ Κανόνα.

Τὸ δεύτερο καὶ κύριο μέρος τῆς μελέτης κλείνει μὲ τὴν δέκατη ἕκτη ἐνότητα, στὴν ὁποία ὁ συγγραφέας περιγράφει τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικὰ τῆς λεγόμενης ἀμπινταρμικῆς γραμματείας (3ος αἰ. π.Χ.-2ος αἰ. μ.Χ.), δηλαδὴ τῆς πρώτης προσπάθειας φιλοσοφικῆς συστηματοποίησης τῆς βουδιστικῆς διδασκαλίας, δίδοντας μία συνοπτικὴ περιγραφὴ τῆς ἴδιας ὅπως βρίσκεται στὴν Ἀμπιντάρμα Πίτακα τοῦ «Κανόνα Πάλι».

Στὸ σύνολό τῆς, ἡ μελέτη ὀλοκληρώνεται μὲ τὴν παρουσίαση, στὸ τρίτο μέρος τῆς (σσ. 117-27) καὶ σὲ 6 σύντομες ἐνότητες, τοῦ δευτέρου μεγάλου κλάδου τοῦ Βουδισμού, τοῦ Μαχαγιάνα ἢ βόρειου Βουδισμού. Ἐδῶ, ὁ συγγραφέας, ἀφοῦ ἀναφέρεται περιληπτικὰ στὶς πηγές του (κινεζικὲς καὶ θιβητανικὲς μεταφράσεις, τὰ ἐρμηνευτικὰ κείμενα τῶν σχολῶν), ἐπικεντρώνεται στὴ διδασκαλία του, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τὶς διαφορές του μὲ τὸν κλάδο Τεραβάντα (κοσμολογία, σωτηριολογία κ.λπ.). Παρὰ τὸ ὅτι σὲ αὐτὸ τὸ τελευταῖο μέρος τῆς μελέτης οἱ βιβλιογραφικὲς παραπομπὲς παραδόξως εἶναι ἐλάχιστες, ἐν τούτοις ἡ βιβλιογραφία ποὺ παρατίθεται στὸ τέλος τοῦ

ΒΙΒΛΙΟΣΤΑΣΙΟΝ

βιβλίου εἶναι ἐνδεικτικὴ καὶ νομίζουμε ἀρκετὰ κατατοπιστικὴ γιὰ ὅποιον θὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ ἀποκτήσει μία πιὸ βαθειά, πλὴν ὅμως πάντοτε γενικὴ ἄποψη γιὰ τὸ θέμα τῆς μελέτης.

Κλείνοντας αὐτὴν τὴν παρουσίαση, εἶναι χρέος μας νὰ ἐπισημάνουμε πρῶτα ὅτι τὸ ἐν λόγῳ βιβλίον εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ὑπερτριακονταετοῦς κοπιαστικῆς ἐνασχόλησης τοῦ συγγραφέα μὲ τὸ θέμα του, μὲ κριτήρια ἀμιγῶς ἐπιστημονικὰ καὶ μὲ εἰλικρινῆ κίνητρα. Παρ' ὅτι μὴ εἰδικοί, θεωροῦμε ὅτι ἀποτελεῖ μία ἀρκετὰ κατανοητὴ, πλήρη, εὐσύνοπτη καὶ ἐνημερωμένη εἰσαγωγὴ στὸν Βουδισμό, ἢ ὅποια περιέχει ὄχι μόνον τὰ κύρια

χαρακτηριστικὰ τῶν βουδιστικῶν παραδόσεων ἀλλὰ καὶ τὰ κύρια σημεῖα τοῦ ἐπιστημονικοῦ προβληματισμοῦ γύρω ἀπὸ αὐτές. Κι ἂν σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις διαπιστώνονται δυσκολίες στὴν ἀνάγνωση καὶ κατανόηση λόγῳ τῆς ἀναγκαίας πυκνότητος τοῦ λόγου καὶ τῆς δυσκολίας τῶν θεμάτων, ὡς σύνολο ἡ μελέτη εἶναι προσιτὴ στὸν μέσο ἀναγνώστη, κάτι τὸ ὁποῖο συνιστᾷ ἕναν ἀκόμη σημαντικὸ λόγο γιὰ τὴν παρουσίασή της.

Παναγιώτης Κ. Μαλαχίας
Ἦπ. Δρ. Θρησκευολογίας